

Sprog i Norden

Titel: Betydningen av håndbøger i norsk bokmål
Forfatter: Dag Gundersen
Kilde: Sprog i Norden, 1990, s. 25-33
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Betydningen av håndbøker i norsk bokmål

Av Dag Gundersen

Innledende ord

Mye av den språklige håndbokslitteraturen på og om norsk bokmål gir helt klare og til dels unntaksløse regler for hva som er riktig og galt i ortografi, setningsbygning og ordvalg. Men jo nærmere vi kommer vår egen tid, jo vanskeligere er det å stille slike absolutte krav når vi samtidig ser hvordan *valgfriheten* i norsk har økt og økt. Etter min mening (som ikke nødvendigvis har flertall i Norsk språkråd) er både bokmåls- og nynorsknormen nå kommet farlig nær grensen for hvor mye valgfrihet en norm kan tåle før den begynner å gå i oppløsning. I alle fall: stor frihet på ett område går dårlig sammen med stor restriktivitet på andre.

Restriktivitet er i det hele tatt et begrep som ikke står særlig høyt i kurs i dag. Det lar seg ikke nekte at hvis en sier at én form er den riktige, så er alternative former gale. Hvis de samtidig er naturlige for taleren eller skriveren, stempler man også denne. I Norge er det for eksempel stor motstand mot å normere talemål. Det nærmeste vi har til en offisiell uttaleordbok er Bjarne Berulfsens *Norsk uttaleordbok* fra 1969, som fører videre linjen fra Ivar Alnæs' to eldre utgaver. Det har vist seg meget vanskelig å komme i gang med en revisjon av Berulfsens ordbok. I stedet har det kommet et par andre, helt private, uttaleordbøker. Jeg vil også nevne at ordliste-redaktører har anledning til å markere trykket i fremmedord; men i så fall er de pålagt av Norsk språkråd å si uttrykkelig i et forord at annen trykkfordeling er like akseptabel.

Et forsiktig syn på hva som skal regnes som riktig og galt, finner vi bl.a. i E. B. Johnsen (red.), *Vårt eget språk* 3,24 f. (1987). Her stiller forfatteren spørsmålet: Hvor sterke krav

kan en stille til konsekvent formvalg i en bokmålstekst? Dette er bl.a. et problem for Norsk språkråd i gjennomgangen av godkjenningspliktige lærebøker. Forfatteren er på linje med Språkrådet når han hevder at en må tillate en ganske stor grad av formell inkonsekvens, f.eks. kryssbøyning, dvs. blanding av former fra to paradigmevarianter som et ord kan bøyes etter. *Sylinder* kan i ubestemt flertall hete *syndere* eller *syndrer*; det første skulle i bestemt form gi *synderne*, det andre *syndrene*. Men her kan man veksle. Et gammelt eksempel fra nynorsk er blanding av *bli* og *verte*, f.eks. *bli*, men *vart*. — Det går ikke an å stille konsekvenskrav som folk flest ikke kan oppfylle. Også Johnsen/Vinje: *Ordimellom og linjelangs* (1987) følger den samme liberale linjen, og slår fast at det er bruken, usus, som avgjør.

En annen generell holdning i den nyeste språkriktighetslitteraturen er å framheve det som gjør en tekst bra og ikke i samme grad som før hva som gjør den dårlig. En kan si at dette er den samme informasjonen servert på en annen måte; den viser iallfall en annen pedagogisk innstilling enn den hevdede pekefingeren i eldre håndbøker. Vi som skriver, foreleser og holder kurs om riktig språk, vil jo så gjerne at det skal nytte; den første forutsetningen er da at vi når fram og får kontakt. Derfor vil vi være hyggelige og ikke refsende. Vi må opparbeide interesse og kan ikke ta for gitt at den er der på forhånd. De forhåndsinteresserte er ikke de som mest trenger vår veiledning.

Hva slags håndbøker?

Når vi snakker om håndbøker i språkriktighet, utelater vi — merkelig nok — ofte de to typene av bøker som gir mest opplysning om emnet, og som temmelig sikkert brukes mest: lærebøker for skoleverket, og ordbøker/ordlister. Dette bygger på en spesiell forståelse av ordet *håndbok*:

«bok som gir en grunnleggende innføring i et emne el. fag el. som en stadig slår opp i under arbeidet» (*Bokmålsordboka*, 1986)

«bog, der indeholder det væsentlige for et fag; også: bog, som man slår op i: *et konversationsleksikon er en uundværlig h.*» (*Nudansk Ordbog*, 1979)

«bok som ger en översiktlig och sammanfattande framställning av ett ämne ofta av praktisk natur» (*Svensk ordbok*, 1986)

En *lærebok* er

«bok som gir opplæring i et emne» (*Bokmålsordboka*)

«*I. i geometri*» (*Nudansk Ordbog*, ingen definisjon)

«bok som ger (grundläggande kunskaper i ngt ämne och vanl. anv. vid undervisning» (*Svensk ordbok*)

Av dette kan en slutte a) at innholdet i håndbøker og i lærebøker overlapper, b) at håndboka i motsetning til læreboka er beregnet på selvstudium. At grensen er flytende, ser en ofte. Lyder Sagens enke i *Dansk Stilebog* fra 1821 som ønsker seg en leilighet på landet «i et stille Huus, som har en aarlig Pensjon» svarer til eksempler hos Vinje, *Moderne norsk* (1987) som «Heldigvis har vi i Norge få båter som går med passasjerer som drives med bensinmotorer», av Vinje kalt relativtilknytning. Sagens bok er en lærebok, Vinjes en opplagt håndbok.

Hvis vi blant *ordbøkene* holder oss til definisjonsordbøker, kan vi si at de enten er registrerende eller normerende; noen er redigert for å være begge deler. Men også de registrerende kan vanskelig unngå å virke normerende, for når brukerne ikke finner et ord, slutter de av det at ordet ikke finnes eller iallfall ikke bør brukes, det «står ikke i ordboka». Vi har vel alle ergret oss over denne misforståelsen. Men den viser noe vi bør være klar over enten vi liker det eller ei: Når folk går til et språklig hjelpemiddel, er det for å få vite hva de skal si eller skrive. De aller fleste gjør det *ikke* for å bli gjort kjent med at det finnes fire muligheter og så kan de selv velge den de liker best. Dette er en påstand bygd på erfaringer og ikke på noen slags vitenskapelig undersøkelse. Jeg vil utvide påstanden og hevde at den store valgfriheten vi har fått i bokmål (og nynorsk), ikke er til gagn for den jevne nordmann, men gjen-speiler framstående språkfolks overdrevne trang til a) å være

snille, b) å kjøre fram former fra sitt eget distrikt, og c) å forsøke å skape en modell som tar opp i seg flest mulig varianter. Som kjent er det mot modellens vesen å gjøre akkurat det.

Av skriftlig norsk har vi seks varianter, hvorav tre og en halv faller på bokmål og to og en halv på nynorsk. Den halve i hvert mål er samnorsk, representert i Norsk språkråd ved Landslaget for språklig samling. De andre tre er riksmål, moderat bokmål og radikalt bokmål. Riksmål og moderat bokmål har på 1980-tallet nærmet seg mye til hverandre, vesentlig gjennom valgfrihet; det samme kan sies om radikalt bokmål og *a*-måls-nynorsk i Norsk språknemnds tid. Siden jeg ikke har nynorsk som emne, skal jeg bare nevne, men ikke gå inn på, det interessante forholdet at nynorsken i 1980-årene har fått atskillig større valgfrihet i selve ordforrådet.

Vår valgfrihet har gjort *ordlister* til en stor salgsartikkel for lærebokforlagene. En ordliste oppgir stavemåte og bøyning av lærebokformer og sideformer. For vanskelige fremmedord oppgis kanskje en kort forklaring. Om trykkmarkering i fremmedord har jeg redegjort innledningsvis.

Vanskene med å skrive norsk opphører ikke med gjennomgått grunnskole, og folk blir jevnlig oppfordret til å fortsette å bruke ordliste eller rettskrivningsordbok, som i tilfelle går over til å bli en ren håndbok fra da av. Nå er det jo eget for Norge at vi har så hyppige rettskrivningsendringer at slike bøker ofte trenger revisjon av den grunn. Men det er felles for våre språk i Norden at de tar opp ord, betydninger og bruksmåter som det er ønskelig å få inn i bøkene. Det taler også for noenlunde jevnlig revisjon. Dessverre er det de færreste håndboksbrukere som sørger for å skaffe seg siste utgave til enhver tid. En kan finne utgaver fra 70-, 60- og 50-tallet og enda eldre i bruk. De burde kanskje vært utgitt på forgjengelig papir. Et eksempel kan være Dale og fl., *God norsk* (1953), som vender tomme ned for «Påpasselige ytre høyre setter ballen i mål» og kaller det ugrammatikalsk og unorsk, hva det verken er nå eller var da. Faktum er altså at eldre håndbøker sprer en viss mengde av språklig desinformasjon. Hvis vi spør hvilken betydning håndbøker har, er jeg redd vi også må tenke på denne negative faktoren, selv om vi ikke skal overdimensjonere den.

Norske språkhåndbøker utenom ordbøker og lærebøker er ofte «panoramiske», de vil dekke alle hovedområder: ortografi, bøyning, syntaks, tegnsetting, ordvalg og stil. Det som er lettest å behandle, er gjerne tatt grundigst.

Å gi råd om ordvalg og stil tar mye plass når en kommer utenom det mest opplagte som *døye/døyve* eller *ovenfor/overfor*; eksemplene krever mer omtanke og blir gjerne lengre, ikke minst eksempler på godt språk. Derfor finner en ofte mer generelle råd av typen «Unngå fremmedord!» eller «Skriv enkelt!». For øyeblikket er «Unngå anglisismer!» en kraftig oppfordring fra Norsk språkråd. I praksis er det ikke så lett. For eksempel ønsker Språkrådet norsk(ere) terminologi i fag der mange anglisismer er i bruk, f.eks. hotelldrift, reisebyråvirksomhet og mange teknologiske emner. Men Språkrådet kan ikke alltid foreslå hjemlige avløserord, og har hittil heller ikke hatt kapasitet til å samle de avløserordene som tross alt finnes, i en egen håndbok. (Etter at dette ble skrevet, har Språkrådet likevel besluttet å samle avløserord og gjøre dem tilgjengelige.)

Et spørsmål jeg etter hvert er blitt opptatt av, er å sette en «terskel» for hva en rettleiding skal befatte seg med. Poenget er at vi til enhver tid er midt inne i språkutviklingen; blant feilene i dag befinner det seg en del former som er akseptable i morgen, og hvis vi visste hvilke det var, trengte vi ikke å føre noe felttog mot akkurat disse. Noen slike nåværende feil er etter hvert blitt så små at de ikke bør komme over terskelen. De er nær ved å bli allment akseptert. Hit hører etter min mening formen *gjennomgang* i overført bruk av ordet, som Språkrådet ikke vil tillate; man vil bare ha *gjennomgåing* eller *-else*. (I engelsk blir *walk-through* ofte brukt overført.) Et annet eksempel er at Språkrådet i *Råd om språk* (1983) avviser formuleringen «Er hun gått ennå?». Jeg kan ikke få øye på hva som er galt her, eller hvorfor det er galt når det samtidig blir sagt at det forekommer særlig i muntlig språk.

Håndbøker for hvem?

Hvis vi igjen begrenser oss til håndbøker beregnet på selvstudium, har den tradisjonelle målgruppen vært «den opplyste

allmennhet», som man håper interesserer seg for å skrive riktig. Det gjelder f.eks. vårt største populærvitenskapelige verk om språket, *Vårt eget språk* i tre bind fra 1987 på over 1100 sider. Forlaget anslo at et salg på ca. 8 000 eksemplarer måtte til for at verket skulle være lønnsomt, og nå nærmer det seg 9 000. For norske forhold er dette meget bra.

Men igjen kan en nok si at de som leser et slikt verk, ikke er de som mest trenger språklig veiledning. Det meste en kan håpe på, er en viss smitteeffekt, f.eks. at en del lesere er lærere som finner stoff de kan bringe videre i undervisningen. Da er håndboka blitt lærebok.

Spesielle målgrupper

I senere år er det kommet fart i den språklige opplæringen, og særlig etteropplæringen, av folk i tale- og skriveintensive yrker. For å nevne de viktigste:

- ansatte i offentlig tjeneste
- journalister
- ansatte i Norsk rikskringkasting (NRK)
- reklamefolk, markedsførere
- forlagsansatte, lærebokredaktører og -forfattere
- skuespillere
- folk i stillinger som medfører hyppig opptreden i eller kontakt med massemedier
- næringslivet for øvrig

I 1978 satte Forbruker- og administrasjonsdepartementet (FAD) i gang en rekke kurs for statsansatte. Man satsset på å få med toppsjiktet, i håp om fortsatt lokal ringvirkning. Samtidig utkom Finn-Erik Vinjes håndbok *Norsk i embets medfører*, og min egen øvingsbok til den med samme tittel, i samarbeid med to brevkoler. Det gikk som brevkurs i noen år, så ble kurset nedlagt på grunn av liten søkning. Derimot har FAD og enkelte andre statsorganer fortsatt å arrangere kurs landet over for ansatte i offentlig tjeneste, og disse går bra. En innvending en likevel møter i kurs for kontorsektoren, er at ansatte i underordnede stillinger kan bli nektet av sjefene sine å praktisere det de har lært på kurs.

For *journalister* blir det drevet en intens kursvirksomhet ved Institutt for journalistikk i Fredrikstad, til dels med innslag om praktisk språkbruk. Enkelte aviser holder selv språkkurs for journalistene, med vekslende oppslutning. Fremst står nok *Aftenposten*, som holder dagskurs i arbeidstiden, med innsendte tekster som materiale. Frammøtet er bortimot totalt, og avisen satser på at hver del-redaksjon skal ha en slik språklig neddukkning annethvert år. I tillegg har avisen en intern og en ekstern språkkonsulent; den interne skriver hyppige innlegg til avisens interne meldingsblad. De fleste større aviser har dessuten interne regler som bl.a. regulerer bruken av valgfrie former. Noen aviser har også startet språkspalter for leserne. Norsk språkråd har oppmuntret til dette og lager innlegg til noen av dem. Publikum viser interesse for disse spaltene. Men i den interne kampen i avisene om plass for kulturstoff viser det seg at de taper etter en tid og blir borte.

I *Norsk rikskringkasting* er det en fast språkkonsulent for bokmål og en for nynorsk. For nyere ansatte blir det holdt «programinnføringskurs» med et ganske kort språklig innslag. Utad har NRK gjort plass for en språkspalte i tekst-tv som sekretariatet i Norsk språkråd skriver.

Reklamebransjen har lagt liten vekt på språkføring sammenlignet med layout og andre virkemidler. En kan finne grove språkfeil servert på glanset papir i fire farger. I senere år har det likevel kommet i gang en viss kursvirksomhet for reklamefolk.

Norske *forlagsfolk* har en forening kalt Forening for forlagsfolk, som har arrangert flere kurs i praktisk norsk. Også Den norske Forleggerforening har gjort det. Enkelte lærebokforlag arrangerer norskkurs for ansatte og grupper av forfattere og konsulenter.

Ved to av *teatrene*, Riksteatret og Det Norske Teatret, er det faste språkkonsulenter. De deltar i leseprøver og enkelte andre prøver, og har ellers et noe usikkert «mandat» overfor skuespillere og instruktører.

I Forbruker- og administrasjonsdepartementets kursvirksomhet har det inngått en rekke norskkurs for folk som hyppig nytter massemedier, og for andre grupper.

Også andre grener av næringslivet viser interesse for å bedre sin kompetanse i morsmålet. For eksempel arbeider Norsk senter for informatikk med et stort opplegg for industriledere i mellomsjiktet der en av hovedkomponentene er praktisk språkbruk.

Bort fra håndboka

De siste momentene jeg har brakt inn, har ikke hatt mye med håndbøker å gjøre. Tvert imot har det dreid seg om språkopp-læring uten bok. Det virker som denne virksomheten er i framgang, mens den tradisjonelle håndboka snarere er i tilbakegang. I edb-alderen ser vi en rask utvikling i retning av å legge språklige hjelpemidler inn i hjelpeprogrammer. Det finnes ordlister og synonymsamlinger, og også mer ambisiøse opplegg som bl.a. kan sile ut klisjeer.

I 1987 sendte NRK en tv-serie kalt «Ordimellom og linje-langs», sammen med en bok om emnet. Jeg har også nevnt andre NRK-tiltak. Langt det mest levedyktige er imidlertid radioprogrammet «Språkrøret», der spørsmål fra lytterne blir besvart og kommentert. Det er inne i sitt 15. år.

Plakat-kulturen har også nådd vårt område. Finn-Erik Vinje har stått for to plakater, «De ti språkvettreglene» (også i en nynorsk versjon) og «Moteord», begge valgt ut av ham selv. Noen av språkvettreglene har virkelig nådd ut og blir ofte referert, idet de har en form som egner seg for det — kort, slående og humoristisk, f.eks.: «Det er ingen skam å sette punktum» eller «Vær gjerne høyrevridd når du skriver».

Aviser og blad

Vi har et skriftlig språklig hjelpemiddel basert på selvstudium som overgår alle andre i utbredelse: aviser og blad. Uansett hvor fjernt en nordmann står til språkspørsmål, leser han i det minste aviser eller blad. Det er ingen liten språklig dose en får inn den veien. Når vi lærer nye ord, er det jo dessverre ikke ved å slå dem opp i ordbøker; vi tolker dem ut fra den sammen-hengen vi ser dem i, oftest i aviser eller blad. Når mange journalister tror vi *virak* ikke betyr «ros», som det jo gjør, men «oppstyr» og bruker det slik, så tror stadig flere lesere det

også. Til slutt kan ordet ha fått denne betydningen, som en ny eller tilmed som hovedbetydning.

Jeg må derfor slå fast at dersom en språklig håndbok er et trykt hjelpemiddel til selvstudium, så bør vi kanskje etablere et utvidet håndbokbegrep og også ta med litteratur som ikke er *om* språk, men som leserne likevel kan lære språk av. Da blir aviser og blad språklige håndbøker, og kanskje ikke de dårligste. De når iallfall en stor gruppe av motiverte lesere som ingen andre har særlig suksess med.

Virkning?

Er det noen hjelp i håndbøkene? Jeg er redd at uten et minimum av motivasjon vil de svake språkbrukerne fortsette å være svake. Nå blir det jo til og med pekt på at mange av lærerne deres er svake, og en må regne med at mange går inn i yrkeslivet med et dårlig grunnlag. Samtidig blir alle yrker mer kompliserte og stiller større krav om både å tilegne seg kunnskaper og å formidle informasjon videre i produksjonskjeden eller til brukerne av produktene. Det taler for etteropplæring, og siden vi ikke har noe allment tilbud, må den skje desentralisert og lokalt. Den må da være skreddersydd for vedkommende yrke eller bedrift.

Dette taler ikke til fordel for den panoramiske håndboka for allmennheten. Det meste *den* kan håpe på, er å inspirere enkelte lærere og andre profesjonelt interesserte slik at disse blir motivert til å holde oppe budskapet om at det er viktig å kunne bruke språket effektivt. Dette, sammen med samfunnets krav, kan bidra til å sette fart i de mer konkrete og lokale tiltakene. Selv har jeg etter hvert kommet til å tro mer på slike lokale tiltak og på kursvirksomhet enn på håndbøker, og har i senere år innrettet meg etter det.